

MAGYAR BIBLIA-FORDÍTÁSOK

Jelen tanulmányunkban a magyar szentírásfordítások történetét felekezeti megkülönböztetés nélkül szeretnénk áttekinteni. Mintegy 200 kísérletet kell számba venni. Ez a viszonylag magas szám nem teljes Szentírás fordítást jelent, hanem kiterjed a kisebb, nem a teljes Szentírás, hanem annak akár egy könyvének fordítására is. Szeretnénk számbavenni a zsolnárfordítási, esetenként átköltési kísérleteket. Minden esetben érdekelt, hogy a fordító milyen indítatásból és milyen céllal fordít, ha lehetséges igyekeztünk kideríteni műveltetését is, akár katolikus, evangélikus, református vagy zsidó fordítóról volt szó. Így a fordítások egyben a magyar teológiai tanulmányok háttérét, a peregrinációba illeszkedését is feltárják, ugyanakkor beszámolnak a magyar nyelv és helyesírás fejlődésének egy-egy állomásáról is. Igyekeztünk feltárni a fordítók forrás-használatát is, illetve egymástól való függését is. Idézzük a magyar nyelven e témában már megjelent jelentősebb munkákat is, de csak akkor, ha teológiai vonatkozásúak. A fordításokból viszonylag keveset idézünk. A pusztán nyelvtörténeti vonatkozású tanulmányok mindegyikét nem idéztük, mert azok távol vezetnek volna témánk alapvetően teológiai megközelítésétől. Nem foglalkozunk az un. képes Biblia kiadásokkal sem.

A korai magyar fordítások tanúi

A magyar irodalom írott emlékeinek nagy része elveszett, a zavaros magyar történelmi események miatt, de főleg a 150 éves török megszállás miatt, melynek kezdete 1526 a mohácsi csata. Így a Bibliafordítások legkorábbi előzményeiről is csak más forrásokból tájékozódhatunk. A kereszténység első, legbuzgóbb terjesztője Szt. István király volt, aki mint apostoli király az egyházszervezés gondjait is magára vállalta. Érthetően szükségessé vált a magyar nyelvű Szentírás fordítás is, legalább olyan mértékben, hogy a hívek értsék a templomban felolvasott szakaszokat. Szent István törvénykönyve 19.f. kimondja, *"hogy azok a hívek, akik a szentmise alatt puszognak, ahelyett, hogy figyelnének az olvasmányokra, vagy morognak, ahelyett, hogy másokat hagynának békében, vagy beszélgetnek, azokat ki kell űzni a templomból. Amennyiben kiskorúak, alaposan el kell verni őket"*. Ez a kemény rendelkezés

feltételezi, hogy a mise olvasmányát és az evangéliumokat magyar nyelven olvasták fel, és magyarították a híveknek. A papoknak mindenképpen magyarul kellett prédikálni. Szt. Gellért csanádi püspökről tudjuk, hogy tolmács segítségével beszélt. Az 1114-ben tartott *esztergomi* nemzeti zsinat pedig határozatban mondta ki, hogy vasárnaponként a szentleckét, evangéliumot és a hitvallást magyarul kell felolvasni, és el kell magyarázni a népnek. A nép pedig akkor sem értett latinul, csak magyarul, tehát létezni kellett magyar nyelvű perikópás könyveknek, vagyis a zsinati rendelkezésnek csak akkor volt értelme, ha ebben az időben lektionáriumok már voltak magyar nyelven.

A magyarországi rendházakban az asztali olvasmányokat, zsoltárokat, szentírási szövegeket és szentek történeteit szintén rendszeresen felolvasták. A szerzetesek közül pedig nem mindenki értett latinul, főleg az apácák és a szolgáló testvérek nem, ezek számára szükség volt a mai breviáriumhoz hasonló, magyar nyelvű kódexek készítésére. A biblikus műveltség jelének tekinthető az Ómagyar Mária siralom (1300k.), illetve a Halotti beszéd¹ is, amely gazdag bibliai utalásai csak ezeket a történeteket magyarul is ismerő hallgatóság előtt hangozhattak el.

A magyar kódexek Biblia fordításai

A tatárdúlás (1241) és a hosszú török uralom (1526-) sajnos majdnem az összes nyelvemlékünket elpusztította. Ez a magyarázata annak, hogy csak a XV. századból származó *Tamás* és *Bálint* Bibliája maradt fenn, mely 1416-35 között készült. Néhányan azt állítják, hogy husziták voltak, de olyan is akadt aki kételkedett a fordítás eretnek indíttatásában. Feltehetően ez a fordítás maradt fenn a Bécsi-kódexben (1466). Ószövetségi könyvek fordítása,² a Vulgátából készült. A Müncheni-kódex (1446) Moldvában, egy Tartos nevű faluban készült.³ A négy evangéliumot, illetve az első magyar nyelvű naptárkereket találhatjuk benne, és természetesen a "*Mi atyánk*" legrégebb magyar szövegét is ebben a kódexben olvashatjuk: "*Mi atyánk, ki vagy mennyekben,*

¹ JAKUBOVICH E. – PAIS D., *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs 1929.

² Rut, Judit, Eszter, Makkabeusok könyve csak töredékben, ezenkívül Báruk, Dániel, Ozeás, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Szofonías, Aggeus, Zakariás és Malakiás könyveinek fordítását találhatjuk benne.

³ NYIRI ANTAL (szerk), *A müncheni kódex 1466-ból*, Budapest 1971.

szenteltessék te neved..." s ennek a fordításnak a szörendje mindmáig meghatározza az Úr imádságának magyar fordításait.

Az Apor-kódex-ben⁴ sokan az un. Huszita biblia ószövetségi töredékét látják. Néhány zsoldár fordítását, néhány himnuszt és az *Athanasziusz-féle* hitvallás-magyarázatot tartalmazza. A 139. zsold. "szellef" szavából arra következtetnek, hogy huszita alkotás volt.

A Döbrentei-kódex (1508) *Halábori Bertalan*⁵ másolata, a benne található Zsoldárok, Énekek éneke, fordítások hatottak Komjáthy Benedek zsoldár-fordítására. A nyolcadrét alakú kódex tartalmazza még Jób könyvének fordítását, valamint egy Passió szövegét is.

Szerzetesi olvasmánynak írták az ún. Begina-kódexeket,⁶ azoknak a jámbor asszonyoknak, akik betegápolással foglalkoztak és akiket 1200 körül Lambert le Béguie alapított *Lüttichben*. A 16. században terejedtek el Magyarországon. Számukra, pontosabban Kinizsi Pálné számára készült a Festetich-kódex (1493),⁷ mely tulajdonképpen imakönyv világiak részére. Több zsoldár fordítása, az *Apor kódex* zsoldárainak szövegén alapul és Izajás próféta könyvének 6. fejezetét olvashatjuk még ebben a díszes kódexben. A Keszthelyi-kódexet⁸ a 450. lapon olvasható bejegyzés szerint *Velikei Gergely Lékán*⁹ másolta 1522-ben. Szintén Begina kódexel van dolgunk, mely zsoldárokat, himnusztokat tartalmaz és Festetich György könyvtárában találták, innen a neve. Szövege rokonságot mutat a Kulcsár-kódex¹⁰ (1539) szövegével, elképzelhető, hogy abból készült másolat. Az utóbbi *Pápai Pál* szerzetes tulajdona volt, zsoldárfordításokat tartalmaz, 5Móz 32 fejezetét és imádságokat,

⁴ VOLF GY., *Nyelvelmléktár*, VIII. kötet, 1878-1903. Hasonmás kiadása a *Codices Hungarici* sorozat II., Bp. 1942. vö. még MESZÖLY G., *A Döbrentei-kódex zsoldárai és az Apor kódex*, in *Nyelvelmléktár* XLIII (1914), 65-70.

⁵ A szöveget közzétette: VOLF GY., *Nyelvelmléktár* XII. vol., Bp. 1884. majd ennek hibáit VARGHA DAMJAN javítgatta, vö.: *Szily Emlékkönyv*, Bp. 1918, 89-90. BOROS ALAN, *Zsoldárfordítások a kódexek korában*, Bp. 1903, 72-120. HUBER EMIL, *Ki volt Bertalan pap, a Döbrentei kódex másolója?* MKSZ 1898, 207-8.

⁶ GODÁN FELICIAN, *Kinizsyné Magyar Begina imádságos könyvei*, in *Békefi-Emlékkönyv*, Bp. 1919, 196-211.

⁷ VOLF GY., *Nyelvelmléktár* XIII. vol., Bp. 1885. HORVATH CYRILL, *Világiak régi magyar imádságos könyvei*, in *ITK V* (1895), 257-281. BOROS ALAN, *Zsoldárfordítások*, im. 57-74.

⁸ VOLF GY., *Nyelvelmléktár* XIII. Bp. 1885.

⁹ Ma Lockenhaus, Austriában.

¹⁰ VOLF GY., *Nyelvelmléktár* VIII. Bp. 1879. TIMAR KALMAN., *Néhány Ferencendi írónkról*, *ITK* 1914.

hitvallást. A Czech-kódex¹¹ *Kinizsi Pálné* magyar begina számára készült Nagyvázysonyban 1513-ban. 98 levél terjedelmű kódex. 127 zsoltárt és himnuszokat tartalmaz. A Székelyudvarhelyi-kódex¹² 1526-ból, melyet *Nyújtódi András* készített, kissé szokatlanul Judit könyvének szövegét tartalmazza, valamint a vasárnapi evangéliumi szakaszokat, melyet összesen 6 kéz írt. Teljes terjedelme 232 lap.

Az előzőekhez hasonlóan az apácák számára készült a Péládák-könyve (1510), melyet *Ráskay Lea*¹³ a dömés apácák *Nyulak-szigeti*¹⁴ kolostorában írt és több szentírási töredék mellett a Tízparancsolatot is tartalmazza. A Pozsonyi-kódex¹⁵ *Mihály diáké* 1520-ból, evangéliumi szakaszokat tartalmaz a fő-ünnepekre és néhány szent asszonyról írott legendákat olvashatunk a 34 levélből álló kódexben. Az Érsekújvári-kódexet¹⁶ (1529-31), *Sövényházi Márta* dominikánus apáca készítette, és evangéliumi szakaszokat tartalmaz, sőt még Szt. Katalin életét is.

A Jordánszki-kódex¹⁷ (1519) az Ószövetségből Mózes öt könyvét valamint *Birák* és *Józsue* könyvét tartalmazza, az Újszövetségből pedig a Zsidó levelet és a többi újszövetségi könyvet valamint a négy evangéliumot. A 15. sz-ban készült magyar szövegek másolata, vagy ilyen korú szövegek felhasználásával írák. Akadtak, akik tévesen ebben a kódexben vélték felfedezni az elveszett Báthori László-féle pálos fordítást.¹⁸ A Jordánszki-kódex azonban inkább az Érsekújvári és az Érdy kódexel mutat rokonságot. A benne található Szentírás szövege hatott *Káldy György* jezsuita atya fordítására is.

¹¹ VOLF GY., Magyar nyelvelmékek IV. 1890; SZABO FLORIS, A hóraskönyvek hatása kódexirodalmunkra, in ITK 1967.

¹² SZABO SAMUEL, *Nyelvelméktár* XV. Bp. 1908. ZADOR BELA, A Székelyudvarhelyi kódex kiadásához, NYR XLII (1913), 234-236. korrekciók és hibák a kiadásban.

¹³ Vö.: 19-64 lapot ő írta és a nevét is megörökítette a végén.

¹⁴ Ma Budapesten a Margit sziget.

¹⁵ VOLF GY., *Nyelvelméktár* XIII. 1890; TIMAR KALMAN, *Prémotrei kódexek*, Kalocsa 1924.

¹⁶ VOLF GY., *Nyelvelméktár* IX-X. 1888. TIMAR KALMAN, *Adalékok kódexeink forrásaihoz*, in ITK 1926.

¹⁷ TOLDY F., *Jordánszky-Codex Bibliafordítása*, Bp. 1888, további szövegkiadások VOLF GY. 1913; CSAPODI CSABA, *Jordánszky kódex*, Bp. 1984.

¹⁸ MEZEY LASZLO, A "Báthory-biblia" körül, in MTA értesítő, Bp 1956. DIENES ERZSEBET, A *Jordánszky kódex eredetéről*, in MNY 1982.

A Winkler-kódex¹⁹ (1506) az énekek és imádságok között tartalmaz evangéliumi szakaszokat is. A kódex ferences apácák számára készült. Az Érdy-kódex²⁰ (1524-1527), melyet egy névtelen karthauzi barát²¹ készített, és a XVI. sz-i legnagyobb magyar legendagyűjteménynek tartanak az evangéliumból 52 vasárnapi szakaszt is megőrzött. A kódex rokonságot mutat a Jordánszky-kódexel. Szokás néha Nagyszombati kódexként is emlegetni.

Báthori László (1437-1457). A hagyomány szerint Báthori a Gellért-hegyen készítette el fordítását. Feltehetően a mai sziklakápolna helyén, vagy környékén volt a pálosok központja, itt épült fel egy háromhajós 48 méter hosszú bazilika, a magyar alapítású Pálos-rend székházával együtt. Ebbe a rendbe lépett be a 15. században Báthori László²² aki előbb katona volt, majd bölcsészetet tanult, végül szerzetes lett, hogy visszavonuljon a Nagy-Hárs-hegy melletti barlangba remetének, azzal a céllal, hogy az egész Szentírást lefordítsa. Fogadalmát valóra is váltotta. Az egészségtelen körülmények és a megfeszített munka azonban alaposan kimerítette és legyöngítette a testét. Ezért miután elkészítette fordítását és visszatért a kolostorba rövidesen meghalt. Ezt a fordítást a hagyomány szerint Mátyás király besorolta a maga könyvtárába, egyike lett a *Corvináknak*.²³ Ezek a Corvinák a török hódítás idején szétszóródtak a nagyvilágba, jó részük pedig elpusztult. Sajnos Báthori László fordítása nincs a ma ismert Corvinák között, sőt a címe sincs felsorolva. Mivel a fordításnak nyomaveszett, ezért akad, néhány kutató aki a léte-

¹⁹ DÖBRENTÉI G. – VOLF GY., *Régi Magyar Nyelvmélekek IV/2* Bp. 1846. VOLF GY., *Nyelvmélektár II.* Bp. 1874. TIMAR KALMAN, *Adalékok kódexeink forrásaihoz*, in *ITK XXXVI* (1926), 43-44.

²⁰ VOLF GY., *Nyelvmélektár IV-V.* Bp. 1876. VEINSTEIN-HEVESS KORNEL, *A Jordánszky és Érdy codex*, in *NYR XXIII* (1896); *XXIV* (1895) 569-571. SUHAJDA LAJOS, *Érdy-kódex keletkezési ideje*, in *Mészöly emlékkönyv 1957*, 175-178.

²¹ Városiödi kolostorból, Veszprém megye.

²² MEZEY L., *A "Báthori-biblia" körül*, in *MTA Nyelvtudományi osztályának közleménye*, Budapest 1956. MESZÖLY G., *A legrégebb bibliafordítóinkról*, Budapest 1911.

²³ A feltételezések szerint 2000-2500 kötetes, jórészt kódexeket tartalmazó könyvtárról beszélhetünk, mely a Vatikáni könyvtár után a leghíresebb európai könyvtárnak számított. Ma 216 hiteles Corvina ismert, 16 ország 43 városában 49 könyvtárban. vö.: CSAPODI CS., *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp. 1973; a hamis Corvinákról vö.: CSAPODI CS. – CSAPODINE GARDONYI K., *Bibliotheca Corviniana*, Bp. 1990.

*Heltai Gáspár*³³ eredetileg szász származású volt, és csak 1536-ban kezdett el magyarul tanulni. 1542-ben a brassói zsinat résztvevője, majd a zsinati tanácskozás eredményét elvitte 1543-ban Lutherhez és egyben beiratkozott a wittenbergi egyetemre is. Ennek ellenére 1544-ben még Kolozsvárott katolikus pap és plébános volt és mint plébános hatásos magyar nyelvű prédikációjával az új felekezet mellé állította a híveit. Tanácsos lett volna elhagynia Kolozsvárt, de nem tette. 1550-ben a szintén német származású *Hoffgreff Györggyel* nyomdát alapított, mely igen sikeres vállalkozássá fejlődött, majd az egész vállalkozást átadta társának (később mégis visszavette). Nagy műveltségű és munkabírásu, de nyughatatlan szellemű ember volt, és ez hitelvi útkeresésében is megnyilvánult. A kezdeti lutheri elvek után 1559-ben a helvét irányzat követője lett, és szakramentalistának vallotta magát. De hamarosan tovább lépett az evangélikus egyházból, és a református egyházhoz csatlakozott, és mint ilyen van jelen a második gyulafehérvári hitvitán. Útkeresése ezzel még nem fejeződött be, ugyanis az 1569-es nagyváradai hitvitán már mint az antitrinitárius Dávid Ferenc képviselője van jelen. Nem csak íróként és fordítóként volt sikeres, hanem nyomdájából kerül ki a 16. századi magyar könyvkiadás egyharmada. Számszerint több mint 200 művet adott ki jórészt magyar nyelven. Mivel kiadványaiiban következetes helyesírást alkalmazott, ezzel meghatározó lett a magyar helyesírás meghonosításában, jobban mint a nyelvtanok írói. Saját műveit latinul, németül és magyarul jelentette meg. Történeti műveket, és katechizmust is írt. A Bibliát³⁴ nem egyszerre fordította és adta ki, hanem részletekben. *Mózes öt könyve* Kolozsvárt, 1551-ben jelent meg. Ebben a fordításban közreműködött *Vizaknai Gergely*, *Ozorai István* és *Gyulai István* is, Heltai sógora. *Józsue és históriás könyvek* 1565-ben, a *Hátralévő históriás könyvek*; *Prófétai írások* Kolozsvárt, 1552-ben jelentek meg. Többen csak az Újszövetség fordítását tartják Heltai saját művének,³⁵ pedig ez a fordítás is egy fordítói összmunka eredménye, *Egri Lukács*, *Gyulai István* és *Szegedi Lajos*³⁶ közreműködésével készült.

³³ Született Nagydisznód (ma Helta), 1490 vagy 1510, meghalt Kolozsvár 1574. BORBELY ISTVAN, *Heltai Gáspár*, Bp. 1907; BORBELY FERENC, *Heltai Gáspár*, Bp. 1910; ZOVANYI JENO, *Heltai Gáspár és Dávid Ferenc nevének eredete*, in *Protestáns Szemle* 1916.

³⁴ BALLAGI MOR, *Tanulmányok a Bibliafordítások körül* Bp. 1864.

³⁵ HELTAI GASPÁR, *Újtestamentum*, Kolozsvár 1561.

³⁶ Ő volt az, aki 1547-ben kifogásolta a Sylvester-féle Újszövetség fordítását. TOCSANYI ZOLTAN, *Heltai Gáspár Újtestamentum-fordításáról*, in *MKSZ* 1917.

Heltai művével akart tiltakozni a *Sylvester-féle* fordítás ellen. Mivel nem tudott rendesen magyarul, ezért *Hoffgreff Györgyöt* kérte fel nyelvi lektorának munkája korrigálására, hogy az általa készített fordításainak kéziratát magyarítsa. Az ő fordításával kezdődött a magyar helyesírás egy-egyesítése is. Kár, hogy magának a fordításnak a hatása igen csekély volt, ami többek között annak köszönhető, hogy *Heltai* fordítási munkálatai közben legalább háromszor vátoztatott hitvallást. A fordításának alapszövege nem a Vulgata, nem is a Luther féle fordítás, vagy az Erasmus féle revízió. Az ószövetséget mindenképpen héberből fordították. Nehéz megmondani, hogy a végleges szöveg kinek a műve. Nemeskürthy szerint inkább *Gyulai István* nevéhez kapcsolható az Ószövetség. Egy fordító-műhely alakít ki, és a problémás helyek esetében a forrásait is megvizsgálja és egybe veti. Saját bevallása szerint „*úgy követtük a zsidó Bibliát, hogy előttünk volt a köz deák biblia is, előttünk több deák bibliák is, előttünk egyéb nyelven valók is.*” – írja az előszavában. Az ő esetében fordításának kritikája a személyének szóló kritikával és a konfessió váltás kapcsán szerzett újabb ellenségeinek gyalázkodásával párosult.

*Melius Juhász Péter*³⁷ Wittenbergben tanult 1556-ban, amikor Magyarország jó részét a török tartotta megszállva. 1557-ben Oláh Miklós érsek fogságába került. 1558-tól Debrecen református papja. Igen termékeny író: *Szent Pál apostol levelének magyarátja* 1561-ben jelent meg.³⁸ *Szent János evanéliumának magyarátja* 1562. Az *Szent Jánosnak tött jelenések magyarátja* 1568. Ezek jórészt dogmatikai magyarátatok voltak és nem hagyományos egzegézisek. Egyesek szerint Izajás könyvét és az Újszövetséget fordítja, mely Szegeden jelent volna meg 1567-ben, de eddig ezzel a művel még senki sem találkozott. Jóllehet a szerző 42 db könyve jelent meg nyomtatásban, és mindössze csak 6 db maradt kéziratban, ennek a fordításnak a kézírata mind a mai napig nem került elő. 1572-ben, 40 évesen halt meg, halála szakította meg bibliafordító munkásságát.

*Telegdy Miklós*³⁹ a katolikus ellenreformáció jeles képviselője, püspök. Veranics Antal támogatásával Krakkóban tanult, majd hazatérve az ellenreformáció képviselője. Nagy hitvitázó. Elsősorban evangéli-

³⁷ Fölvett név, lehet hogy azonos Somogyi Péterrel a vágsellyei tanítóval. Horhi, 1532 -Debreen 1572.

³⁸ INCZE GABOR bevezetőjével REVESZ IMRE adta ki: *Szent Pál apostol levelének...magyarátja*, Bp. 1937.

³⁹ BOTH FERENC, Telegdi Miklós élete és művei, Szeged 1899.

umokat fordított latinból és magyarázott magyar nyelven.⁴⁰ Főleg Bornemissza Péter hatását igyekezett ellensúlyozni.

*Félegyházi Tamás*⁴¹ a legképzettebb 16. sz-i magyar reformátorok egyike, már csak tanulmányai alapján is, hiszen megfordult Krakkóban, Breslauban, Odera Frankfurtban és Wittenbergben. Újszövetségét *Gönczi Fabricius György* fejezte be. Igen feltűnő, hogy magyarázó megjegyzést is fűzött a szöveghez, mégpedig olyan sokat, hogy szinte elnyomta a szöveget, ez a szokás ellentmond a protestáns gyakorlatnak. Ezekkel a sok esetben okoskodó megjegyzésekkel igyekeznek nézeteire téríteni az olvasót.

Zsoltár-parafrázisok

A magyar irodalom érdekes jelensége a zsoltár költészet, amely nem tartozik szorosan a fordítói irodalomhoz, de érdemes megemlíteni, hiszen a zsoltárokat népszerűsítik. Körülbelül 50 ismeretlen szerzőtől származó zsoltár-parafrázist tart számon a magyar irodalom.⁴² A legjelentősebb szerzők: *Balassi Bálint* (1554-1594)⁴³ aki 6 zsoltár verses parafrázisát készítette el magyarul. *Bogáti Fazekas Miklós* (1548-1598) antitrinitárius verselő az egész zsoltárkönyv verses fordítását (1587-89),⁴⁴ néhol parafrázisát adja. Mellesleg még verses fordításban közli Ester dolgait (1577), valamint az Énekek énekét (1584) és Jób könyvét (1586). Az Apokalipszi magyarátát (1589) is elkészítette. *Szegedi Gergely* (1537-1566) 10 zsoltár parafrázisát írta meg magyar nyelven.⁴⁵ *Sztárai Mihály* (?-1575) mintegy 14 zsoltár parafrázisát énekl meg.⁴⁶ Ezenkívül még 33 szerzőt ismerünk, akinek egy-két zsoltár-parafrázisát megőrizték az imakönyvek, vagy énekes könyvek. A leghíresebbé

⁴⁰ *Evangeliumoknak magyarazatja...*, Bécs 1562, újabb kiadás SZILARDY ARON Bp. 1884.

⁴¹ FELEGYHAZI TAMAS, *Újtestamentom*, Debrecen 1586.

⁴² HORVATH I., *Repertoire de la poésie hongroise ancienne*, Paris 1992.

⁴³ HORVATH I., *Balassi Bálint összes versei, a versek helyreállított sorrendjében*, Újvidék 1976.

⁴⁴ GILICZE G. (ed), *Psalterium, Magyar zsoltár...*, Bp. 1979; majd VARJAS B. (ed), *Balassival és más költőkkel együtt*, Bp. 1979.

⁴⁵ SZILARDY A., *Régi Magyar Költők Tára* 16,6 Bp. 1896.

⁴⁶ SZILARDY A., *Régi Magyar költők tára* 16,6 Bp. 1930.

Kecskeméti Vég Mihály (16.sz.) verse⁴⁷ vált, mely Kodály Zoltán megzenésítésével mint *Psalmus Hungaricus* vonult be a zeneirodalomba.

Katolikus és protestáns teljes Biblia

Károli (*Radics*) Gáspár,⁴⁸ Brassóban tanult, vlsz. 1549-től, Wittenbergben is járt, egyesek szerint Svájcban és Stassburgban is megfordult, több egyházi tisztséget is betöltött, de mindvégig megmarad gönci református esperesnek. 1590-ben adta ki Bibliáját *Vizsolyban* Mantskovits Bálint betűivel, aki Bornemissza Péter prédikációs kötetét adta ki korábban Detrekő várában, így a Biblia kiadásban is jártas és ugyanezekkel a betűkkel jelent meg a Károli Biblia is. Ez lett a magyarországi reformált egyházak hivatalos fordítása, igaz a „*Két könyv minden országnak...*” című, mohácsi csatáról írott értekezésében lévő idézeteit Károly egy korábbi Bibliafordításával azonosítják (1563). Ez lett az első teljes, és ránk maradt bibliafordítás, melyet 1586-ban kezdett, és 1590-ben fejezett be.⁴⁹ Számos segítőtje akadt, ő maga csak vezetője volt ennek a munkának. Használta *Vatablus*, *Pagninus*, *Munster*, *Tremellius*⁵⁰ Bibliáját és a Vulgáta-fordítást is. Segítői voltak *Thury Mátyás*; *Czeglédy János*; *Husztli Imre*; *Pelei János*; *Károli Péter* és testvére *Károli Miklós* is. Ha kissé figyelmesebben olvassuk fordítását, hamarosan felfedezzük, hogy ez a munka tulajdonképpen a magyar fordító

⁴⁷ 55. Zsoltár a záró strófa tanúsága szerint 1561-ben készült, Kodály kaidása a Boroszlói kéziratra épült kiadás, Kecskemét 1923.

⁴⁸ Nagykároly 1530 - Gönc 1591.

⁴⁹ *Szántó Tibor* kiadja hasonló kiadásban Bp. 1981 és 1990-ben.

⁵⁰ VATABLUS, F (1547) párizsi hebraista, aki az eredeti szövegre épülő exegézisével új interpretációs irányzatot indított el. vö.: *Adnotationes in VT*. Biblia kiadását Kálvin jegyzeteivel R. Estienne adta ki. *Pagnino Santes* (1486) orientalista és Biblia fordító X. Leó kezdeményezésére folytat arab és héber tanulmányokat és 25 évi munkával egy újabb Ószövetségi latin fordítást készített a héber szövegből, az Újszövetséget pedig görögből fordította. Ezt a munkát Richard Simon nagyon kritizálta a maga bevezetőjében (Rotterdam 1685). *Munster*, S. (1488-1552) Heidelbergben, Tübingenben és Baselben tanító hebraista, aki *Biblia Hebraica-t* kiadta (Basel 1534-35), de Máté evangelium héber fordítását is kiadta. Baselben (1537) egy héber-latin Bibliát adott ki. Latinja nem nagyon értékes, a héber annál inkább. *Tremellius*, E. (1510-1580) megtért zsidó, működött Itáliában, Franciaországban és Angliában (Cambridge). Írt nyelvtant is *Rudimenta linguae hebrae* címmel (Vienna 1541); Ő és Újszövetségét előszeretettel használták a reformátorok: *Syra Novi Testamenti hebraici typis descripta*, Paris 1569; *Biblia sacra sive libri canonici latini recens ex Hebraeo facti*, Fancfort 1579, Londres 1580.

kísérletek összegzése. *Pesthi Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár és Félegyházi Tamás* fordítói hatása fölfedezhető. Az a kis nyomda amelynek betűi korábbi reformátor írások megjelenését szolgálták, méltó esz-keze ennek az összefoglaló műnek a kiadására. Kifejezetten felekezeti Bibliának szánták a katolikus „pápista” Biblia ellen. Ezzel a fordítással lép be a magyar köztudatba az az elképzelés, hogy a katolikusok meghamisítják a Bibliát. Természetesen ezt az állítást ugyanígy fogalmazták meg a katolikusok is csak ők a protestánsokat tartották hamisítónak.

*Káldy György*⁵¹ jezsuita atya készítette el a Károli-fordítással vetekedő katolikus teljes Szentírás-fordítást. A nagy katolikus ellenreformátor bíboros Pázmány Péter pártfogoltja. 1559-től Bécsben tanult teológiát, itt lépett be a jezsuita rendbe. 1603-ban Brünnben novicius mester volt, majd hitszónok Kolozsvárott, Nagyszombatban és Grázban. 1625-ben a nyomdával felszerelt pozsonyi kollégiumot alapította meg. Bethlen Gábor protestáns erdélyi fejedelem és a bécsi udvar bizalmát egyaránt élvezte. Bibliafordítását Pázmány Péter felkérésére készítette. Ezt a munkát Gyulafehérvárott kezdte 1605. okt. 11-én és 1607. márc. 25-én fejezte be Olmützben. Bécsben 1626-ban jelent meg először, majd *Pázmány Péter* jóváhagyásával, 36 évvel később újra. *Káldy* művének alapszövege természetesen a Vulgata volt. Meg kell jegyeznünk, hogy *Szántó Arator István* az 1580-as években Olmütz-ben lefordította a teljes Őszövetséget,⁵² 10 évvel megelőzve *Károlit*, de ez a fordítás a hírek szerint a Túróc-i rendházban kiűtött 1605-ös tűzvészben elpusztult. Legalábbis így tudtuk ezt sokáig, de ma már világos, hogy Őszövetség fordítása *Káldy György* Bibliájának az alapja lett. Érdekes kérdés felvetni, hogy vajon a reformáció időszakában, *Káldy* előtt milyen magyar fordítást használtak a katolikus papok. Talán *Telegdi Miklós* kéziratos fordítását? Vagy használták az erasmita fordításokat? Mindezideig ez tisztázatlan kérdés. Mindenesre ha közlebről megvizsgáljuk *Káldy* kéziratát, mely a Budapesti Egyetemi Könyvtárban ma is megtalálható, egy teljesen nyomdakész szöveget találunk. Ez a szinte hibátlan és javítások nélküli szöveg elképzelhetetlen teljesítmény lenne attól a *Káldy* atyától aki pl. 1605 okt 11 és 1607 március 25-e között legalább ötször

⁵¹ REVAY S., *Káldy György életrajza*, Pécs 1900. HOLL B., *Adalékok a Káldy Biblia történetéhez*, in Magyar Könyvszemle 1956. HOLOVICS F., *Ki fordította a Káldy féle Bibliát?*, in Irodalomtörténeti Közlöny 1962.

⁵² HOLL BELA cikke, in Magyar Könyvszemle 1956

fordult meg Bécs és Erdély között, diplomáciai küldetésben.⁵³ Jóllehet Káldy is tud arról, hogy Szántó Arator István „sok esztendeig nagy munkával fáradozott a Bibliának magyar nyelvre való lefordításával”, de azt állítja, hogy „én ezt nem tudván...Erdélyben 1606-ban Gyulafehérvárott... az igaz Bibliának fordításába kezdtem”. Emellett azonban Káldy atya a kor jezsuitáihoz hasonlóan politikával is foglalkozott, közvetítve az erdélyi fejedelem és a bécsi udvar között. Lehetetlen tehát, hogy segítség nélkül, ilyen gyorsan, és a kézirat tanúsága szerint szinte hibátlanul, nyomdakész formában el tudta volna készíteni ezt a fordítást. 1732-ben Nagyszombatban is megjelent fordítása, majd pedig 1782-ben Budán is újra kiadták. Azt kell mondanunk, hogy a leggördülékenyebb bibliafordítást, a nehézkes protestáns fordításokkal szemben, mégis csak Káldy készítette.

A protestánsok és a katolikusok között sajátos verseny alakult ki a Bibliafordítás területén. A protestáns egyházak *Károli* Bibliáját igyekeztek minél többször kiadni, míg a katolikusok nem voltak annyira szorgalmasak a bibliafordítások népszerűsítésében, de ők is a maguk fordítását, *Káldy György* művét igyekeztek javítások után egyre többször publikálni.⁵⁴

A *Károli*-fordítás és a nyomában kialakult magyar protestáns igehirdetés egy ideig meghatározta a nyelvet, egyeduralmának azonban az lett az alapja, hogy a Brit- és Külföldi Biblia-társulat ezt a szöveget nagy példányszámban adta ki. A szöveg nehézsége miatt megkísérelték javítani nyelvezetét a különböző revíziók, melyek némelyike szinte teljesen átformálta a *Károli* fordítást.⁵⁵ Ezeknek a revízióknak

⁵³ STOLL B., *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*, in Magyar könyvtár Budapest 1956.

⁵⁴ KALDI GYÖRGY, *Teljes Biblia*, Nagyszombat 1732; KALDI-SZEPESSY, *Teljes rev.*, Pozsony 1835; KALDI-VEGH ISTVAN, *Prédikátor könyve*, Esztergom 1827; KALDI-SZABO JOZSEF, *Teljes rev.* Pest 1851; KALDI-TARKANYI BELA, *Teljes rev.* Eger 1865; HITTUD. AKAD. PROF., *Teljes rev.* Bp. 1915; HITTUD. PROF., *Újszövetség rev.* Bp. 1928; SZENT ISTVAN TARS., *Teljes rev.* Bp. 1934; KALDI-TOLDI-TALABER, *Ószövetség rev.* Bp. 1884; *Újszövetség rev.* Bp. 1930.

⁵⁵ SZENCZI MOLNAR ALBERT, *Teljes rev.*, Hanau 1608; KÖLESERI SAMUEL, *Teljes rev.* Várad 1657; KÖLESERI SAMUEL, *Teljes rev.*, Várad 1661; MISZTOTFALUSI KIS MIKLOS, *Teljes rev.* Amszterdam 1685; KOMAROMI CSIPKES GYÖRGY, *Teljes rev.*, Leyden 1675 (1718); BEL MATYAS, *Újszövetség rev.* Lipcse 1717; LÖWE ANTAL, *Teljes rev.* Basel 1770; PETHE FERENC, *Teljes rev.* Utrecht 1794; SZIGETHY MIKLOS, *Teljes rev.* Debrecen 1799, FÜSTKUTI LASZLO MARTON, *Teljes rev.* Pest-Pozsony 1804; PETHE

az elemzésével nem foglalkozunk, mert az meghaladná egy ilyen tanulmány keretét. Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a Károli fordítás a református ortodoxia szimbólumává vált és egyre kevésbé mertek a szöveghez nyúlni, míg a 20 századra nyelve teljesen elszakadt a beszélt magyar nyelvtől, és inkább csak nyelvemléknek, mint közérthető Bibliai szövegnek tekinthető. Ennek ellenére nyelvi fordulatai és helyesírása mind a mai napig meghatározza a protestáns igehirdetés nyelvezetét, sőt a magyar bibliai nevek ma is meglévő többféle helyesírása neki köszönhető. Ezen a nyelvi archaizmuson a protestáns fordítók csak a legújabb korban igyekeztek változtatni.

Revíziók és újabb fordítások

*Szenczi Molnár Albert*⁵⁶ már tízévesen tanul, majd kisebb vándorlás után Göncön segédkezik Károli Gáspár Bibliája kinyomtatásánál. Innen Debrecenbe megy, majd nevelő lett Kassán, ezt követi a kilenc évi külföldi vándorút: Wittenberg, Drezda, Heidelberg, végül 1593 Strassburg. Itt ismerkedett meg az európai humanistákkal. Elvégzi az egyetemet, de a kollégium evangélikus vezetői kálvinista nézetei miatt kizárták az egyetemről. Svájcba megy, majd Olaszországot járja végig. Megismerkedik *Martin Opitz*-cal, aki az ő meghívására rövid időt tanárkodik Gyulafehérvárott. Majd tovább vándorolt Frankfurtba, ahol korrekorként dolgozott, majd Altdorfba ment, ahol *Konrad Rittershausen* humanista támogatásából él. Itt latin nyelvtant írt és latin magyar szótárt készített (Nürberg 1604), melyet személyesen vitt Rudolf Császárnak Prágába, ahol megismerkedik Keplerrel is.

Élete fő műve a Zsoltároskönyv⁵⁷, melyet Altdorfban fejez be és 1607-ben jelentet meg. Utal arra, hogy verses zsoltáraink nincsenek, legfeljebb Balassi Bálint előzte meg ebbéli tevékenységében. Ebben ugyan tévedett, mert mások is fordítottak verses zsoltárokat. Francia zsoltároknak nevezi, mivel *Clément Marot* és *Théodore Bèza* munkáját tekintette mintának, de mivel nem tudott franciául ezért *Ambrosius*

FERENC, *Teljes rev.* Pest 1817; KAROLI-SZASZ KAROLY, *Teljes rev.* Budapest 1884. CZEGLÉDY-RAFFAY, *Teljes rev.* Bp. 1938.

⁵⁶ Szenc 1574-Kolozsvár 1634.

⁵⁷ Pontos nevén: Psalterium Ungaricum. Szent Dávid Királynak és Prófétának Százötven Zsoltári az Franciai nótáknac és verseknek módgyokra most úyonnan Magyar versekre fordittac es rendeltettec az SZENCI MOLNAR ALBERT Altal.

Lobwasser német fordításának „vezető zsinórját” követte. A magyar verselést jambikus ritmussal ötvözte és Moritz hesszeni fejedelemnek ajánlotta. Ez a fordítás több mint 100 kiadást ért meg. Ez lett a magyarországi kálvinista egyház hivatalos énekeskönyve, melyet mind a mai napig énekelnek istentiszteleteken.⁵⁸ A fejedelem támogatásával hat évig dolgozhatott (1607-1612). Ekkor rendezte sajtó alá a *Katekizmusát*, s a Károli fordítás javítását (Hannau 1608). Ekkor írta az *Icon vere religionis* c. művét. Megjelentette a latin- görög- magyar szótárát. Rövid időre hazatér prédikátornak, de sem Batthyány Ferenc sem Bethlen Gábor szolgálatában nem érezte jól magát, hanem hamarosan visszament Németországba. Ambergben lelkészkedett, Oppenheimben volt kántor, majd Heidelbergben élt, de innen a 30 éves háború fosztotta meg mindenétől és űzte el. 1622-ben ismét Hannauban találjuk, Kálvin Intitutióját fordította magyarra, illetve imádságos könyvet írt. Amszterdamba, majd Angliába utazik, végül Bethlen Gábor hívására hazatért. Kassán lakott, majd Kolozsvárra költözött. Itthon is állandóan vándorolt, végül is szegénységben és elfelejtve hal meg.

Verses zsolnárfordításaival egy korábbi magyar hagyományt elevenített fel és tett divatossá. Ez a hagyomány más szerzőknél is megjelenik. *Kecskeméti Végh Mihály* és sokan mások fordítanak versekben zsolnárokat, a legjelentősebb ilyen katolikus próbálkozás *Sík Sándor* műve lesz, melyről később szólnunk.

Tordai János Szent Dávid király Zsolnáráját is ilyen kezdeményezésnek tekinthetjük (Kolozsvár 1627). De ennél sokkal érdekesebbnek tűnik *Péchi Simon* (1575-1642) szombatos prédikátor Zsolnárfordítása (1638). A polgári származású gyermek nagy karriert futott be, mert előbb Bocskai István erdélyi fejedelem titkára, majd Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kancellárja lett. Számos diplomáciai missziót vezetett Konstantinápolyban. Közben törökül, arabul és héberül is megtanult. Megimerkedett a Dávid Ferenc-féle szombatos hittel. Az intrikák miatt elveszítette csaknem minden vagyonát. Egész szombatos irodalmi munkássága, beleértve a Zsolnárkönyvét is kéziratban maradt.

Zsolnárkönyve,⁵⁹ melyet közvetlenül héberből fordított, mind a mai napig a legpontosabb és legtalálhatóbb magyar fordítás. Egyetlen hi-

⁵⁸ KEREGYARTO ELEMER, SZ. M. A. *Zsolnárai magyar verstörténeti szempontból*, Bp. 1914. BARANKAY LAJOS, in *Protestáns Szemle* (1943); GALDI LASZLO, Sz. M. A. *Zsolnárvérse*, Bp. 1958.

⁵⁹ *Péchi Simon Psaltériuma*, SZILARDY ARON kiadása, Bp. 1913. *Péchi Simon Szombatos Imádságos könyve*, közzétette GUTTHMANN MIHALY-HALMOS

bája van, hogy a szombatos eszméket, főleg a Messiásra vonatkozó szakakcsoknál belefordítja a szövegbe. Ha azokat izolálni tudjuk, akkor a legpontosabb fordítást kapjuk. A zsoldárfordítását nem a nagyközönség számára készítette, viszont kommentálta is. *David Kimchi* (1160-1235) értelmezését ismerte leginkább. Ez a kommentár éles keresztényellenessége miatt csak a *Biblia rabbinica Magna*-ban jelent meg, melyet *Felix Pratensis* szerkesztett és 1517-ben adott ki Velencében. Felehetően ezt a kiadást használta Péchi Simon. A Kohn Sámuel által említett „*hatalmas rabbinikus anyag*”, mind David Kimchin keresztül jutott el hozzá. Használta még a *Sohár Tov* c. midrás-gyűjteményt, az un. *Midrás Tehillim*-et Jozsef ben Gurion *Josippon*-ját, de mindezeket David Kimhi közvetítésével. Használta még *Sebastian Münster Biblia Hebraica*-ját és ez volt az oka annak, hogy a keresztény értelmezést („*Dávid-Krisztus*”) beleolvasta a héber szövegbe.

Komáromi Csipkés György (1628-1678) reformatus lelkész, Utrechtben tanult keleti nyelvet is, majd Debrecenben tanít. Előbb az un. Amszterdami Bibliát revideálta, melyet Leydaban adtak ki 1718-ban,⁶⁰ de csak kis példányban jutott be Magyarországra. Ezenkívül ránk hagyta saját fordítását is. A kézirat tanúsága szerint igen akkurátus fordító volt, sok hebraizmust is belefordított a szövegbe.⁶¹ Csak halála után jelent meg, hosszas halogatás után Leyda-ban 1718-ban. Ekkor azonban az egri érsek nevében lefoglalták és Kassán, majd Egerben őrizték, ahol elpusztult, vagy elégették. Vétke a keresztelés szövegének eltérő fordítása volt: „*kereszteljétek meg őket az Atya a Fiú és a Szentlélek nevére*” mivel ezen a helyen a Káldy és Károli Bibliában a „*nevében*” formula állt. II. József türelmi rendelete után (1789) jónéhány példány bekerült az országba

Misztófalusi Kis Miklós (1650-1702) nemzetközi hírű nyomdász, nyelvész és könyvkiadó⁶². Előbb Nagybányán tanult, majd a nagyenyedi

SANDOR, Bp. 1914. KOVARY LASZLO, *Péchi Simon kanzellár*, Bp. 1871. KOHN SAMUEL, *A szombatosok...*, Bp. 1889. KLANICZAY TIBOR, *A magyar későreneszánsz problémái és a barokk*, Bp. 1961. DAN ROBERT, *Az erdélyi Szombatosok és Péchi Simon*, Bp. 1987. DAN ROBERT, *Humanizmus, Reformáció és a héber nyelv Magyarországon*, Bp. 1973.

⁶⁰ *Janson-féle Biblia*, megjelent Amsterdamban, 1639.

⁶¹ BALLAGI M., *Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül*, in NYTK 1864. FÖLDVARI L., *Komáromi Csipkés György és Bibliája*, in Prot. Sz. 1891.

⁶² TOLDY FERENC, *Régi magyar nyelvészek*, Bp. 1866. GYULAY FARKAS (ed), *Tótfalusi Siralmas panasza*, Kolozsvár, 1892. GYALUI FARKAS (ed), *Mentség*. Kolozsvár, 1902. TORDAY ZADOR (ed), *Tótfalusi Kis Miklós válogatott művei*,

kollégiumban életre szóló barátságot kötött *Pápai Páriz Ferenc*cel. Volt tanító Fogarason, majd az erdélyi fejedelmektől azt a megbízást kapta, hogy felügyelje az új magyar Biblia kiadását. Ennek érdekében *Blaeu* nyodájában tanult betűmetszést és számos országból kapott nyomdai megrendelés költségéből adta ki a „*kisdéd formában*” a Bibliát 1685-ben, majd külön a zsolttárokát 1687-ben az Újszövetséggel együtt. Nyelvveltségű, értelmi, helyesírási korrekciót is végzett. Emiatt megtámadták, ebben annak is szerepe volt, hogy *Johannes Cocceius*⁶³ elveit, az un „*föderációs teológiát*” követte. Mindezen támadások ellen védekezett *Apológiájában*.⁶⁴ Főleg a latin nyelvi hatás alatt álló utalások magyarítására törekedtek, a konkordánsan is pontosított fordításra, a magyarázat látható megkülönböztetése a szövegtől. Amennyiben a magyarban a világos értelmezés kedvéért olyan szót kellett beszúrni, amely az eredeti szövegben nincs, akkor azt dőlt betűvel nyomtatták. Ezután egy hibajegyzéket közölt művében. A művében jelzett elveket alkalmazta igen széleskörű könyvkiadásában is, emiatt elvei sokkal jobban elterjedtek, mintha egyszerűen csak nyelvtankönyvben írta volna le.

Torkos András (?-1737) Győrben működött. Evangélikus lelkész volt, Wittenbergben csatlakozott a Pietista mozgalomhoz, számos művet írt magyarul és latinul. Revideálja a Károli Bibliát és saját fordítást is készít az Újszövetségből.⁶⁵

Besnyei György (1675-1749) református lelkész, esperes, a börtönt is megjárta. Kéziratban maradt teljes bibliafordítása, melyet vagy 5-ször is lemásolt és tökéletesített. A kézirat szerencsére még ma is megvan.⁶⁶

Szeniczai Bárány György (1682-1757) Jenát és Hallet megjárt tudós evangélikus lelkész *Sartorius Jánossal* együtt lefordította és ma-

Bukarest, 1954. DEZSI LAJOS, *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, Bp. 1899. KLANICZAY TIBOR, *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961.

⁶³ COCCEIUS, JOHANNES (1603-1669), latinul is író német református teológus, aki a Leydai egyetemen tanított. Számos magyar tanítványa és követője volt, többek között Apáczai Csere János is. A szerző fő műve: *Lexicon et commentarius sermonis Hebrici et Chaldici*, Amsterdam, 1669. Ld. ZOVANYI JENO, *A coccejanizmus története*, Bp. 1890.

⁶⁴ *Apologia Bibliorum Annos 1683 Amsterodami*, Kolozsvár, 1607.

⁶⁵ *A mi Urunk Jézus Krisztusnak Újtestamentuma* görögből fordítva, Wittenberg 1736?; Pozsony 1803? de legvalószínűbb, hogy az Újszövetsége Lipcsében jelent meg 1717-ben.

⁶⁶ BARANY JOZSEF, Nagymegyeri B.Gy. kézirat fordítása, Bp. 1885.

gyarázta az Újszövetséget.⁶⁷ A magyarázatok alaposan felduzzasztották a művet. Főleg Felner, Langius, Heidinger és Starkius váúveit használja evangélikus teológiája forrásául. Erkölcsi magyarázatot is ad a szöveghez.

Hunyadi Szabó Ferenc (1743-1795) Bazelt megjárt reformatus püspök, számos munkája jelent meg de *Jób könyvének fordítása* kéziratban maradt (1795).

Fordítói kísérletek 1800-1850-ig

Stériady Theodor: tulajdonképpen egy kereskedő kiadásáról van szó. Görög és ortodox kereskedők a folyamatos magyarországi tartózkodás alatt elveszítették nyelvüket és szükséges volt hogy magyarul kapjanak imakönyveket és Biblia fordítást is, legalább a vasárnapi szakaszok fordítását.⁶⁸ A II. József-féle türelmi rendelet hatására jelenhetnek meg ilyen kiadványok. A Károli-Pethe féle revíziót használta.

Guzmics Izidor László (1786-1839) bencés szerzetes,⁶⁹ költő és műfordító, a Pannonhalmi Bencés kolostor lakója, de Budapesten is működött. A pesti kispapok Magyar Egyházi Irodalmi társulatának újra-indításán fáradozott, az MTA tagja, 1832-től Bakonybéli apát, az első magyarnyelvű teológiai folyóirat az *Egyházi tár* szerkesztője, Herder nagy rajongója, Kazinczy a nagy nyelvújító barátja, az ökumenikus párbeszéd első magyar katolikus szorgalmazója. A Zsoltárok, Prédikátor és Jób könyvét latinból fordította magyarra.⁷⁰ Érdekes, hogy a kor szellemének megfelelően ezekben a könyvekben elsősorban erkölcsi tanítást keresett.

Ballagi (Bloch) Mór (1815-1891) zsidó származású, eredetileg talmud tanítónak készült, de nem lett belőle rabbi. Húsz éves korában tanult meg magyarul. Pápán a reformatus kollégium növendéke lett, 1842-től Tübingenben tanult, ahol eldöntötte, hogy teológus lesz. Előbb a szarvasi evangélikus gimnázium tanára. A 1848-as szabadságharcban honvéd tiszt és Görgey Arthur titkára. A szabadságharc után Szarvasra internálják. Majd a MTA tagja és az evangélikus és reformatus teológia

⁶⁷ *A mi Urunk Jézus Krisztus Újtestementuma*. Görögből fordította és magyarázatokkal és jegyzésekkel ellátta. Lauban 1754.

⁶⁸ Vácon jelent meg, 1802-ben Máramarosi Gottlieb betűivel.

⁶⁹ ZOLTVANYI L. IREN, Guzmics Izidor életrajza, Bp. 1884. VIRANYI OTTO, Guzmics Izidor bencés hittudós és nyelvújító, in *KatSzó* 1976.

⁷⁰ *Zsoltárok*, Buda 1832. *Prédikátor*, Buda 1836. *Jób könyve*, Pest 1839.

tanára. A református teológiai lap szerkesztője. 1861-ben országgyűlési képviselő is lett. Ennek ellenére élete végéig szótár szerkesztéssel és a héber nyelvel foglalkozott. Igen jó nyelvezeten lefordította Mózes öt könyvét.⁷¹ A tradicionalista zsidó szemlélet és a tübingenből hazahozott kritikai szemlélet érdekes ötvözete ez a fordítás. Az Újszövetségi fordítás előszavában igen értékes fordítói elveket fogalmazott meg, melyeket máig is követnek a magyar protestáns fordítók.

Zsidó fordítások

A magyarországi zsidóság és azon belül a rabbik kulturális és teológiai tevékenysége az 1700-as évekkel kezdődik, jórészt németül, héberül és magyarul publikálnak. Az 1843-44-es országgyűlés csak a hitelveiktől elpártolt zsidókat támogatta. Kossuth Lajos egy a zsidókat megreformálni szándékozó szinedrion összehívását szorgalmazta 1844-ben, ezután lépett fel *Lőw Lipót* (1811-1875) a politikai életben, és kezdetét vette a zsidók emancipációjáról szóló közéleti és országgyűlési vita.⁷² A zsidók először az emancipáció ellen foglaltak állást, amennyiben az egyet jelentett hitelveik feladásával. Azonban 1847. jun. 22-én megszületettek a zsidók által is elfogadható emancipáció elvei. A viták hatására megszorodnak a zsidó szerzők magyar publikációi és megkezdődik a zsidók magyar irodalmi tevékenysége, hirlapírói munkássága is. Az 1848-as szabadságharchoz számos zsidó csatlakozik és segíti azt, ez a választó vonal a magyar zsidók irodalmi jelentkezésére. De ugyanekkor megindul az a folyamat is, hogy egyre többen veszítik el az anyanyelvüket és szükségessé válik, hogy ellássák őket kétnyelvű, vagy magyarnyelvű hitbuzgalmi iratokkal sőt a Szentírás fordításával is. Ez a folyamat a budapesti Országos Rabbiképző felállításával és a Izraelita Magyar Irodalmi Társaság megindulásával éri el fejlődésének csúcspontját. Vázlatosan ismertetjük azokat, a fordításokat amelyek zsidóktól származnak.

Rosenthal Móric (1833-1889) rabbi, a pesti kereskedelmi iskola tanára, számos zsidó talmudi művet fordított, többek között a szoltárok

⁷¹ *Mózes öt könyve, 1-5*, (a fordítást jegyzetekkel is ellátta) Buda 1840-41, *József könyve* fordítása Budán jelent meg 1842-ben; Jelentősek még *Bibliai tanulmányok c. Írásai*, Buda 1865-68.

⁷² VENETIANER L., *A magyar zsidóság története*, Bp. 1986.

könyvét is héber nyelvből.⁷³ Sajnos ezeknek a fordításoknak szinte semmi hatásuk nem lett a keresztény fordításokra. De ezzel kezdetét vette az emancipált zsidók bibliafordítói tevékenysége, mely az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság családi és iskolai bibliafordításában teljessé vált ki.

Kohn Sámuel (1841-1920) judaisztikai tanulmányokat végzett többek között a Breslau-i egyetemen, az Országos Rabbiképző alapítója, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság elnöke.⁷⁴ A *Teremtés* könyvét fordítja magyarra (Pest 1868). *Ziegler Ignác* (1861-1948) főrabbi Karlsbadban,⁷⁵ Mózes első könyve fordítása, Budapest 1887. *Pollák Kaim* hebraista (1834-1905) Sátoraljaújhelyen majd Prágában tanult. Legismertebb szótára,⁷⁶ ezen kívül héberből fordította *Eszter könyvét* (Bp 1887). *Deutsch Henrik* (1822-1889) több jesivában tanult Talmudot. Többhelyütt volt rabbi mielőtt az Országos Rabbiképző igazgatója lett volna. Az emancipáció híve, számos pedagógiai munkát írt.⁷⁷ *Mózes öt könyvét* lefordította és héber és magyar szöveggel tette közzé (Bp 1888). *Pérs Ármán* (1853-1914) bölcsészdoktor és rabbi. A haggadikus irodalom kitűnő ismerője. Számos dolgozata jelent meg.⁷⁸ Fordította héberből *Jereremiás próféta könyvét* és *Jeremiás siralmait* (Pécs 1889). *Reich Ignác* (1821-1887) rabbi, talmudtudós. Többek között ő fordította héberre Kölcsey Himnuszát. Lefordította Mózes első könyvét (Bp 1879). *Schön József* (1846-1910) igazgató-tanító, főleg iskolai használatra készített tanulmányokat és tankönyveket. Írt Zsidó hittankönyvet (Bp 1885), ezenkívül lefordította *Eszter könyvét* héber szövegből (Bp 1891). *Herskovics Jenő* vlisz. rabbi, Joél könyvét fordította (Bp 1894). *Steiner Márk* (1865-?) rabbi Micha próféta könyvét fordította (Bp 1894). *Rosenberg Vilmos* vlisz. zsidó fordító volt, *Eszter* könyvét fordította

⁷³ Pirke Aboth..., Buda 1841. Dávid király énekei, Pozsony 1841. Elbeszélés az Izrael népének Egyiptomból való kimeneteléről. A húsvét két estvéi számára, Pozsony 1844.

⁷⁴ Főbb művei: *Zsidók története* I. k., Bp. 1884. *Szombatosok története*, Bp. 1889. 1894, irod.: GROSZMANN ZSIGMOND, *Kohn Sámueli életrajza*, in *Magyar Zsidó Szemle*, Bp. 1920, 1-5.szám.

⁷⁵ Malakiás próféta, Buda 1888. *Geschichte des Judentums*, 1900 stb.

⁷⁶ *Héber-magyar teljes szótár*, Bp. 1880. és más héber munkák magyar fordítása.

⁷⁷ Héber grammatika (1859); Kis szótár (1887) Mózes öt könyve masszoretikus szöveggel (1887-1889).

⁷⁸ *A magyarok Mózes*. Emlékbeszéd Kossuth Lajos fölött. Pécs, év n.; *Ősök és próféták*, ünnepi beszéd. Pécs 1900.

magyarra (Bp 1895). *Lichtmann Mór* (1864-?) rabbi Zakariás vizióit fordította (Bp 1895).

Az *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság* (IMIT) 1894-ben alakult a zsidóság vallásos és tudományos irodalommal való ellátása érdekében. Székhelye Budapest. 48 évkönyvet adott ki *Bacher Vilmos* (1877-1913) és *Bánóczi József* (1878-1892) szerkesztésében. Ők adták ki az első teljes magyar nyelvű ószövetségi zsidó fordítást (Bp 1896). Későbbi kiadás fordítói *Lőw Immanuel*, *Bacher Vilmos*; *Bánóczi József*; *Krausz Sámuel* (Bp 1908).⁷⁹

Stern Menachem számos műve mellett *Eszter könyvét* fordította, kissé költőiesen (Bp 1900).

Deutsch Henrik (1822-1889) számos jesivában tanult, majd kecskeméti főrabbiág után az Országos Rabbiképző Intézet igazgatótanára.⁸⁰ Többek között a Genezist fordította magyarra. *Fényes Mór* (1866-1949) rabbi Pesten bölcsész doktorátust is szerzett,⁸¹ *Eszter könyvét* (Bp 1924) héberből fordította, továbbá a Frenkel-féle Biblia jó részét. *Blau Lajos* (1861-1936) Bacher Vilmos után a Rabbiképző igazgatója. Számos tanulmány írt.⁸² Többek között az IMIT Biblia fordítását adta ki. Ószövetségből részletek fordítása (Bp 1925). *Kecskeméti Ármín* (1874-1944?) Budapesten avatták rabbivá, az ORI elnökségi tagja. Számos dolgozatot és könyvet írt.⁸³ *Példabeszédek könyvének* fordítása (Bp 1927). *Frenkel Bernát* (1881-1961) iskola számára szerkeszti és fordítja a Bibliált. *Edelstein Bertalan* (1876-1934) a Rabbiképző intézetben óraadó tanár, a Biblia és Talmud tanára.⁸⁴ A Frenkel-féle Biblia munkatársa. *Kandel Sámuel* (1884-?) rabbi a 12 kisprófeta fordítója a Frenkel-féle Bibliában. *Pfeifer-Pap Izsák* (1884-1945?) rabbi verseket ír, a Frenkel-féle Biblia munkatársa. *Weisz Miksa* (1872-1931) a praktikus teológia tanára, a Frenkel-féle Biblia munkatársa. *Zsoldos Jenő* (1896-

⁷⁹ Ujabb bilingvis kiadás Bp. 1993, RAJ TAMAS segédletével.

⁸⁰ Pirké Abot, Pozsony 1865. Izrael könyörgései, Pest 1866. Hit- és erkölcsstan..., Székesfehérvár 1884. Genesis vagyis Mózes első könyve..., Bp. 1887-1889.

⁸¹ Grammatikai genus a héberben, Bp. 1891. Biblia könyvei. Rendszeres vallástankönyv?

⁸² Izrael kiválasztása, 1890. Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből, 1894. Ózsidó bűvészet, 1898. Az óhéber könyv, 1902. Etika a Talmudban, 1920.

⁸³ Zsidó a magyar népköltészetben és színműirodalomban, 1896. Zsidó a magyar regényirodalomban, 1897. A zsidó irodalom története, 1908-1909. Zsidóság egyetemes története, 1927.

⁸⁴ Az Eszter midrások, Bp. 1900.

1972) a Zsidó Szemle szerkesztője, irodalom kutató,⁸⁵ a Frenkel-féle Biblia munkatársa. Kiss Arnold (1896-1940) Budapesti főrabbi és a rabbiképzőben a héber költészet tanára. *Énekek éneke* fordítása verses formában (Bp 1927).

Füredi (Führer) Ignác (1837-1906) református iskolába és jesivába egyaránt járt, majd a pesti katolikus tanítóképzőt végzi el. Sátoraljaújhelyen zsidó néptanító lesz. Rousseau Emiljét is fordította, valamint Mózes könyveit magyarította iskolai használatra.⁸⁶

Hevesi Simon (1868-1943) Lugosi rabbi Löw Immanuel idején. *Jób könyvéről* is írt dolgozatot (1905). A család és az iskola számára fordította *Jeremiás próféta* könyvét és a *Jeremiás Sirmait* (Bp 1930).

Hertz J. Hermann Mózes öt könyve és a haftárak⁸⁷ kommentált bilingvis Tora kiadást szerkeszt (az IMIT kiadása). Igyekszik modern társalgási nyelven fordítani a Torát, a kommentárokat a Talmudból és a Midrásokból veszi, de a modern filológia eszközeit is alkalmazza. Tudományos kommentárnak hirdeti magát, de valójában a Bibliikum ekkor már rég túl volt e kommentár szemléletén. Magyarországon ez még újnak számított.

Katolikus és protestáns polgárosodás

Az alábbi fordítók mind magányos személyiségek, akik nem is annyira egyházuk biztatására, mint jórészt egyéni kezdeményezésre fordítanak. A katolikusok változatlanul latinból, a protestánsok a közhasználatban lévő héber, vagy görög szövegekből. Egyrésztük valamilyen felekezet teológiai főiskoláján tanít, esetleg a bibliikum tanára is. Ezek a fordítók legtöbbször más munkákat is publikálnak, melyekkel a magyar nyelvű teológiai irodalom úttörői közé számítanak. A protestánsok hagyományosan magyarul publikálnak, a katolikusoknál *Guzmics Izidor* szevezi meg az első magyar nyelvű teológiai folyóiratot, de a lassan fejlődő katolikus folyóiratok is egyre többet publikálnak magyar fordításokat is.

⁸⁵ Magyar nyelvű Zsoltárfordítások, 1926. Bibliai vonatkozások Csokonai költészetében, 1928. Zsidó vonatkozások a Magyar irodalomban, 1929. UJVARI PETER, Zsidó Lexikon munkatársa, 1929.

⁸⁶ Mózes I-III. könyve, Bp. 1879. Josua és Bírák, Bp. 1893.

⁸⁷ Bp. 1939, új kiadás 1984.

Csicsáky Imre (1860-?) csanád-egyházmegyei pap és nevelő, aki több tanulmányt is írt a szentírás költészetéről.⁸⁸ *Jeremiás siralmai*⁸⁹ fordítását a Vulgata latin szövegéből készítette, de a héber szöveggel is egybevetette.

Herepei Gergely (1807-1859) mérnök, majd lelkész Göttingenben és Marburgban tanult. Az Újszövetség magyarázatát német munka alapján készítette el Incze Dániellel. *Boleman István* (1795-1882) Selmecbányán, majd Tübingenben tanult. A pozsonyi evangélikus lyceum igazgató-hittanára, egyházi és tankönyvíró. Az 1-2 *Korintusi levelet* fordította és magyarázta.⁹¹ *Menyhárt János* (1823-1900), több helyen tanít, majd Göttingenbe látogat. A tiszántúli kerületben volt aljegyző és tanár. Több kötetet írt,⁹² többek között fordítja is és revideálja is az *Újszövetséget*.

Zádori (Daxler) János (1831-1887) az esztergomi papnevelő intézet tanára, a *Katolikus Lelkipásztor* című majd az Új Magyar Sion c. katolikus lap szerkesztője. Többek között lefordította *Szent Péter apostol két levelét* (Pest 1861).

Kálmán Károly (1858-1913), római katolikus plébános és országgyűlési képviselő. A Pesti Növendékpapok Egyházirodalmi iskolájából indult irodalmi pályafutása. Többek között Kempis Tamás művét is versbe fordította. Ezenkívül a *Zsoltárkönyvet* fordította, először vizsgálta a sumér irodalmi rokonságot.⁹³ Ő is a verses fordítók közé tartozik.

Kalmár István előbb ferences, majd nazarénus lelkész. Újszövetséget fordított Döblingen, 1862-ban. *Heiszler József* (1819-1901) bölcséleti doktor, bár római katolikusként született, s piarista pap volt, a szabadságharc után mégis református lelkész lett. Író és hegelianus

⁸⁸ *A szentírás költészetéről*, in *Religió* 1884. *A bibliai költészet metrikája*, in *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1885-1886. Vö. még értekezéseit a *Religió* c. lapban, 1884.

⁸⁹ Bp. 1885.

⁹⁰ Új testamentom. A szent írásnak a szent tudomány jelen álláspontjához s korunk kívánataihoz alkalmazott fejtegető s gyakorlati magyarázata, Wohlfart J. Fr. T. német dolgozata után. Kolozsvár 1854.

⁹¹ Pál apostolnak a korinthusiakhoz írott első és második levele. Röviden magyarázta. Pest 1860.

⁹² Jézus Krisztus élete, Pest 1858. Júda ország romlása és a babyloniai fogság, Pest 1859. Szentírat magyarázási kézikönyv. A Thimotheushoz és Titushoz írt levelek, Pest 1861. Az újszövetségi szentírás fordítása, a négy evangélium és apostoli cselekedetek kivételével, Budapest 1878. Apostoli levelek, Budapest 1886.

⁹³ Dávid király Zsoltárkönyve..., Bp. 1883.

filozófus, több regény írt, szerkeszti a Sárospataki Füzeteket. Több egzegetikai felolvasást tartott és ezeket megjelentette füzet formában is.⁹⁴

Kámory Sámuel (1830-1903), orientalista és bibliafordító. Halléban és Göttingenben tanult. Evangélikus lelkész, több helyütt tanít, majd a pozsonyi lyceumban működött tanárként. Fordítása inkább filológiai érdeklődésű, mint a nagyközönség számára készült. Fordította *Rúth könyvét*, az *Énekek énekét*, *Jeremiás siralmait*, majd ezen bevezetések után az egész *Szentírást* lefordította.⁹⁵

Győri Vilmos (1838-1885) evangélikus lelkész, előbb jogász, majd Berlinben tanult és lelkész lett. 1878-ban átdolgozta az Újszövetséget. *Keresztes József* (1846-1888) Utrechtben, Tübingenben és Lipcsében tanult, majd református teológiai tanár Nagyenyeden. Szinte az egész Bibliának tudományos fordítását kéziratban hagyta hátra, csak egy része maradt teljesen nyomdakész változatban. *Kecskeméthy István* (1864-1938), bölcséleti doktor, püspöki titkár, református teológiai tanár. Cikkei főleg a Protestáns Egyház és Iskolai Lapban (1888.) jelentek meg. Ránk maradt *Énekek éneke* (1890), *Zsoltárok* (Zilah 1910), *Hósea* (Kolozsvár 1914), *Náhúm, Haggaj, Zakarjah* (Kolozsvár 1915), *Márk evangélium részletek fordításai* (csonka) és kommentárjai (Debrecen 1916), *Újszövetség fordítás* (1931). *Sass Béla* (1865-1928), református akadémiai teológiai tanár, tanult Berlinben is, de itthon lett bölcsészdoktor. Debrecenben az Ószövetségi tanszék vezetője. Több tanulmány után lefordította *Jób könyvét*.⁹⁶ *Dékány Géza Habakukfordítása* (Bp 1894).

Siegler Jakab vsz. evangélikus lelkész lefordította *Jónás* könyvét (Bp 1894). *Erdős József* (1856-1946), evangélikus teológiai tanár, 1888. szeptembertől a tiszántúli ev. ref. egyházkerület debreceni főisko-

⁹⁴ Római levelek exegesisé, Sárospatak 1866. Az első közönséges (Jakab) levél exegesisé, Sárospatak 1867. Első Korinthusi levél exegesisé, Sárospatak 1868.

⁹⁵ Goel, vérboszút kiváltó, szabadító rokon. Szentírásmagyarázati értekezés, Pozsony 1860. *Rúth*. Ó testamentomi szent könyv..., Pozsony 1860. *Énekek éneke...*, Pozsony 1861. *Jeremiás siralmi...*, Pozsony 1861. Vallástan. Bevezetés az ó- és új-testamentomba és apokrif könyvekbe. Izrael népének történelme. Függelékek: tulajdonnevek elemzése, Pest 1862. Röpirat a biblia új magyar fordításának ügyében, Pozsony 1863. *Biblia, az az szentírás...* Az eredetiből ford. Pest 1864. 1870. Ó testamentomi apokrifus könyvek..., Bp. 1877. *Bibliai régiségtan, vagyis Héber zsidó régiségtan*, 10-12 ív, Pest 1884.

⁹⁶ Néhány szó a zsoltárok keletkezésének korához, Debrecen 1896. *Jób* könyve, Debrecen 1894. Károli Biblia revíziója, Bp. 1899.

lájában az újszövetségi exegézis és vallásbölcselet rendes tanára⁹⁷. Péter apostol első és második levelét és a Zsidó levelet fordította és magyarázta (Gyoma 1883-1885). *Maszyik Endre* (1857-1927) az evangélikus teológia igazgatója és tanára. Pál apostol leveleit fordította és magyarázta (Pozsony 1896), *Evangéliumok fordítása és magyarázata* (Bp 1917). *Marton Lajos* (1870-?) református tanár, tanult Utrechtben és Marburgban, majd Budapesten bölcsész-diplomát szerzett. 1901-től teológiai magántanár, 1904-től teol. akadémiai tanár az Újszövetségi tanszéken. Több tanulmánya mellett lefordította Ruth könyvét (Bp. 1896). *Hatala Péter* (1832-1918), teológiai doktor, egyetemi rendes tanár, a Petőfi-társaság tagja. *Az Ó- és Újszövetségi szentírás a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre*. Díszkiadás 230 külön képpel és díszrajzokkal (Pest 1869).

Hamar István (1867-1933) kiskunhalasi és budapesti tanulmányai után Edinburgh-ban is tanult, majd a budapesti teológia Ószövetségi tanára volt és a Ráday gyűjtemény őre. Talán az általa szekesztett Bibliái lexikon a legismertebb munkája (1919). Lefordította Ozeás próféta könyvét (Bp. 1897), Ézsaiás könyve részleteit Budapesten, 1897-ben jelentette meg a Protestáns Szemlében.

A századforduló és századelő kísérletei

Hám Antal piarista tartományfőnök (1865-1927) többek között *Jónás könyvét* fordította (Bp. 1902), *Malakiás könyve fordítása* (Bp. 1906). *Jónás János* Jób könyvének fordítása (Bp. 1904).

Hornyánszky Aladár (1873-1939) evangélikus egyetemi tanár. Teológiát Budapesten, Pozsonyban és Göttingenben hallgat. Pozsonyban Ószövetséget tanít, a Göttingeni teológia díszdoktora. *Náhumot*, (1905), *Jesajást* (1916), *Deutero-Jesajást* (1916), a *Római levelet* (1923), a *Tesszaloniki és Zsidó levelet* (Bratislava 1936) fordította magyarrá. Ezeket jórészt az evangélikus lapokban publikálta. *Raffay Sándor* (1866-1947) evangélikus egyházi író. Jogi és teológiai diplomát szerzett Pozsonyban. Látogatta Jéna, Lipcse és Bazel egyetemét. Görögből lefordította az Újszövetségi Apokrifokat.⁹⁸ A Héberék, az Ebioniták, az Egyiptomiak evangéliumát, valamint Péter, Jakab, Tamás

⁹⁷ Pál apostol élete és theológiája, Debreczen 1889. A vallásbölcselet problémái és a biblia, Debreczen 1889. Biblisch-theologische Analyse des Römerbriefs, Amsterdam 1891.

⁹⁸ Újszövetségi Apokrifusok, Pozsony 1905.

elbeszéléseit, Barnabás levelét, Római Kelemen leveleit, a Laodiceai levelet, Péter jelenését, Pál cselekedeteit tartalmazza a kötet. Vanyó László (1980) illetve az *Adamik T.* (szerk) apokrif fordításig (1995-96) ez az egyetlen újszövetségi apokrif fordítás magyar nyelven.

Soós István karmelita szerzetes Újszövetség-fordítása (Bp 1911) a Vulgataból készült. *Neményi Endre* zsoldár-fordításai (Bp 1917) költői átírások. *Szimonidesz Lajos* (1884-1965) Aradon, Lugoson és Pozsonyban tanult teológiát, majd Göttingenbe ment Budapesten bölcsészdoktorátust szerzett. 1948-ban evangélikus tábori püspökké nevezték ki. Jézus élete című dolgozata igen figyelemre méltó (1922.) A világ vége címmel tette közzé a Jelenések könyvének fordítását (Bp 1917.)

Mészöly Gedeon (1880-1960) nyelvész, műfordító, az MTA tagja, több helyen egyetemi tanár többek között Szegeden is. A magyar kódexek nyelvének legkiválóbb szakértője. Fordította: *1-2 Tesszalonikai levelek; 1 Korintusi levél; Márk evangélium* töredékek (Bp. 1922), azonkívül ő tette közzé a Bécsi kódex evangélium szövegét (Bp. 1916).

Sík Sándor (1889-1963) piarista. Budapesten bölcsész diplomát szerzett, 1929-ben római tanulmányúton vett részt, majd a szegedi Egyetemen tanított. Esztétikája meghatározó jellegű a maga korában. Az MTA tagja. A *Zsoltárokat* fordította⁹⁹ verses változatban, majd többször is javította. Bevallott célja, hogy a verses fordításhoz olyan magyar versformát találjon, amely leginkább közel áll a zsoldárok metrikájához. Hellebroth Géza fordítását értékeli leginkább. Formai tekintetben a magyar jambust tartja leginkább megfelelőnek.¹⁰⁰ Utóbb Szörényi Andorral működött együtt a hitelesebb szöveg érdekében.

Czeglédy Sándor (1883-1944) Pápán tanul református teológiát. Fő műve Hamar Istvánnal és Kállay Kálmánnal a *Bibliai lexikon* (1929-31). Az *Újszövetséget* magyarra fordította (Győr 1924). Fordításának alapja a Textus receptus és annak újabban talált kódexei. Ezenkívül fordította még *Hoseás próféta* könyvét (Pápa 1908).

Telekes Béla (1873-1960) író és műfordító, bölcsész- és jogi diplomával rendelkezik. Ady Endrere is hatott. A századvég és a modern líra között helyezkedik el költészete.¹⁰¹ *Példabeszédek* fordítása (Bp. 1927), és *Zsoltárok* fordítása (1927). Évekig dolgozott fordításán, a

⁹⁹ Bp. 1923; revideált változata 1955-ben, újabb revízió 1961 jelent meg.

¹⁰⁰ Vö.: SIK SANDOR, *Zsoltárkönyv*, Bp. 1936. Fordító megjegyzései pp. 250-253.

¹⁰¹ Káprázatok, 1895. Fekete gályán, 1936. Az én műzsám, 1981.

zsoltárokban verseket és bölcselkedő irodalmat lát, ezért is fordítja verses formában.¹⁰² *Coffin Sándor* Újszövetség fordítása (Bp 1929).

Fordítások 1931-1950-ig

Victor János (1888-1954) bölcsész- és református teológiai doktorátussal rendelkezik. Egy évet tanul Princeton-ban is. 1932-től lelkész Bp-en, rengeteget írt.¹⁰³ *Filemon levél* fordítása (Bp. 1933). *Horváth Konstantin* ciszter szerzetes a *Zsoltárok könyvét*¹⁰⁴ latinból fordítja prózai fordításban, de kommentálja is, a héber alapján. Az első katolikus magyar fordítás, amely filológiai igénnyel készült. *Székely László: Énekek éneke* fordítása (Rákospalota 1935). *Farkas László* ev. vagy ref. lelkész könyvet ír Mózesről, az *Újszövetséget* sajátos archaikus nyelvezeten fordítja magyarra (Bp. 1938). *Cselei Sándor: Ámosz próféta* fordítása (Bp. 1939). *Dusa Béla* a *Zsoltárok* verses fordítását adta ki (Dombóvár 1939). *Kállay Kálmán* (1890-1959) ref. tanár Pozsonyban, Pápán, Bukarestben. Debrecenben 1928-tól nyilvános ószövetségi tanár. Több ószövetségi tárgyú dolgozatot jelentetett meg.¹⁰⁵ A *Zsoltárok könyvét* fordította (Bp. 1941).

Kamer Károly (1897-1984) evangélikus tanár. Kőszegen és Lipcsében tanult. 1923-ban teológiai, 1925-ben bölcsészdoktor. Előbb magántanár, majd rendes tanár Sopronban. Számos művet publikált.¹⁰⁶ *Máté evangélium* fordítása és magyarázata (Sopron 1935), *Római levél* fordítása és magyarázata (Győr 1942), *Apokalipszis* fordítás és magyarázat (Bécs 1974). Utóbbi munkája terjedt el leginkább, és mind a mai napig a legjobb magyar nyelvű Apokalipszis kommentárként ismert.

Néhány kisebb fordítást is meg kell említenünk. *Dods Márk: Teremtés könyve* (Bp. 1942). *Székely László: Jób könyvének* fordítása (Bp. 1943). *Mentes Mihály: Jeremiás próféta könyve és Siralmak* fordítá-

¹⁰² ILLYES GYULA, Zsoltárok. Dávid király és zsoltsáros társai könyve. Telekes Béla fordítása. Nyugat 1930/1, 66-67.

¹⁰³ Jézus ónarcoképei, Bp. 1915. Jézus Istensége, Bp. 1916. Canterbury Anselm realizmusa, Tahitóthfalú 1924. stb.

¹⁰⁴ Zirc, 1935.

¹⁰⁵ Ótestamentum felfogása a halál utáni életről, Debrecen 1926. Jeremiás Próféta élete és működése, Debrecen 1927. Kálvin mint Zsoltármagyarázó, Debrecen 1936. Részt vesz a Bibliái Lex. munkálataiban.

¹⁰⁶ Epiktetosz (1925); Kisértés története... Jézus Messiási munkájára nézve (1927) Pál apostol világnézete, Pécs 1927. Mandeizmus és az őskereszténység, Debrecen 1928. Jézus halálának napja, Debrecen 1930.

sa (Rákospalota 1943). *Erdős Mihály: Újszövetség fordítása* (Debrecen 1944). *Kardos Pál* (1900-1971) irodalomtörténész és műfordító Debrecenben az irodalomtörténeti intézetben dolgozik. *Ruth könyvének fordítása* (Debrecen 1944). *Herényi Károly: Énekek éneke fordítása* (Bp. 1944).

Hamvas Béla (1897-1968), író, filozófus. Pozsonyból kiutasítják, Budapesten német szakos bölcész oklevelet szerzett, és zenei tanulmányokat is végzett. Kerényi Károlyal dolgozik. Az orosz frontról megszökik. Lukács György hevesen támadta, ezért könyvtárosi állását is elveszítette, vidéki munkás, majd raktáros. A lét értelmét kutatja, és civilizációnk válságát vizsgálta. A szent könyveket kutatja, hogy megtalálja a lét értelmét¹⁰⁷. Hének apokrif apokalipszis fordítása és tanulmány. Filológiaiailag nem annyira pontos fordítás. Sok helyütt inkább irodalmi átköltésnek tekinthető (Bp. 1945).

Az egyházak elnyomtatása korszakának fordítói

Békés Gellért (1915-) bencés író, lapszerkesztő. Pannonhalmán és Rómában tanult, teológiai doktor. Rómában a Szt. Anzelmen dogmatikát tanít és ökumenizmust. Dalos Patrikkal Újszövetség kiadása (Róma 1951) a Vulgataból készült, de a Merk-féle kritikai szöveget is figyelembe vette. Sok kiadása miatt a legnagyobb hatású Újszövetség és legkedveltebb fordítás lett a katolikus egyházban és azon kívül is¹⁰⁸.

Bókay László 31 zoltárt fordított magyarra (Bp. 1951). *Pálffy Miklós* a budapesti ref. teológiai akadémia Ószövetség tanára. Zoltár részleteket fordít nagy filológiai műgonddal és elemzéssel (Bp. 1964).

Szörényi Andor, a budapesti R. K. Hittudományi Akadémia Ószövetség professzora vezetésével új katolikus fordítás készül, a görög szöveg felhasználásával. *Kosztolányi István* Újszövetség tanszékvezető, nagy szövegkritikai tapasztalattal. *Gál Ferenc* biblikusnak készült, de dogmatikus lett. Tanulmányait Budapesten és Rómában végzi. A fordítás az első hazai új fordítás, mindig a Békés-Dalos fordításhoz mérlik. Ahhoz képest nem elég gördülékeny a szövege. Szövegkritikailag viszont pontos (Bp. 1967).

¹⁰⁷ Scientia sacra, 1988; Tibeti misztériumok, 1944; Hének apokalipszise, 1944; Szellem és egzisztencia, Pécs 1987. stb.

¹⁰⁸ 12. kiadást átdolgozták. Az utóbbi kiadásokat Magyarországon adták ki, a 12. kiadást Pannonhalmán.

Budai Gergely Újszövetség-fordítása görögből készült, modoros, de pontos szöveg (Bp. 1967). *Ravaszh László* (1882-1975) református püspök, Székelyudvarhelyen, Kolozsvárott tanult, majd püspöki titkár lett. A berlini egyetemen tanul egy évet. 1907-től magántanár Sárospatakon, Kolozsvárott bölcsészdoktor is lesz. 1921-től dunamelléki püspök.¹⁰⁹ 1948-ban lemondatták a püspökségről. A magyar Protestáns Irodalmi Társaság Tagja, az MTA tagja. Több hazai és külföldi egyetem fogadja karának tagjai közé. Igen sokat publikált.¹¹⁰ *Bibliafordítását* emigrációban adta ki. (Ligonier /USA/ 1971). *Beliczai Angéla* az akkor már készülő modern protestáns fordításból adott ki részleteket igen korszerű magyar nyelven (Bp. 1972).

A Szent István Társulat kiadása (Bp. 1973) un. ökumenikus kiadásnak készült. Az alapszövege a Jeruzsálemi Biblia, a héber és a görög szöveghez hozzáérték a modern fordítást is. Számos hiba csúszott a fordításba, főleg a fordítók elétrő kapacitása miatt. Fordítói voltak *Gál Ferenc, Gál József, Gyürki László; Kosztolányi István; Rosta Ferenc, Szénási Sándor, Tarjányi Béla*, a cenzor *Görgényi Béla* volt. Hivatalsan ezzel a fordítással tért vissza a katolikus egyház Magyarországon a héber és a görög szöveghez. Természetesen több fordító használta segédkönyvül a *Bible de Jérusalem*-et. Igyekezett a bibliai neveket helyesen, és nem latinosan írni, kivéve a teljesen megmagyarosodott neveket, mint pl. Mózes, Illés, Zakariás, Sion stb. Az eltérő katolikus és protestáns helyesírást azonban ennek a Bibliának sem sikerült feloldania. Káldy György revideált Bibliája ezzel a fordítással került végérvényesen használaton kívülre. Ugyanis számos kiadást megért ez a fordítás. Revidált, modern kiadása 1997-ben jelent meg.

Farkasfalvy Dénes (1936-) ciszter szerzetes, jogot tanult Budapesten, majd Dallasban tanít matematikát, A Héber Egyetemen is tanult, jelenleg a dallasi katolikus egyetemen teológiát tanít. Számos kom-

¹⁰⁹ VINCZE GEZA, Igehirdetők, poéták, próféta igehirdetők, Bp 1926. Ravasz László püspök életrajza, Bp. 1921. MATHE ELEK, R. L. az író és igehirdető, Bp. 1923. MAKKAI SANDOR, R. L. igehirdető útja, Bp. 1941. VASADY BELA, A teológus R. L., Bp. 1941. BARTOK GY., R. L. és a magyar szellemi élet, Bp. 1941.

¹¹⁰ Ez ama Jézus, Kolozsvár 1910. Kicsoda ez az ember, Bp. 1918. A socializmus evangéliuma, az evangélium socializmusa, Bp. 1921. A lélek embere (Prohászkaról), Bp. 1927. Pál Athénben, Bp. 1928. Krisztus a gyárban, Bp. 1934. Hit és engedelmisség, Bp. 1937. stb. Őszövetségi magyarázatok, Bp. 1994.

mentárt és biblikus dolgozatot írt.¹¹¹ Műfordítással is foglalkozik. A kommentárokhoz lefordítja a bibliai szöveget görögből. János evangélium (1986) és Római levél kommentárja, valamint Zsoltárok fordításai ismertek (Eisenstadt 1975).

Hajdók János: Zsoltárkönyv (Bp. 1978). Magánkiadás. Költői fordítás, mely igyekezett a legújabb filológiai eredményeket felhasználni, de ezek nem sokban érvényesültek a költői formanyelv mellett. Főleg C. H. Dodd zsoltár-magyarozatának koncepciója szerint fordít.

A *Református Zsinati Iroda kiadása*. Ennek a fordításnak az előtörténete 1908-ra nyúlik vissza, ugyanis ekkor kapott megbízást Czeglédy Sándor (ÓSZ) és Raffay Sándor (ÚSZ) a minden nyelvi archaizmust felszámoló Károli-revizióra. Ebből a munkából 1938-ban próbafüzetek jelentek meg, de Czeglédy korai halála miatt a munka leállt. 1947/48-ban ökumenikus (ev. és ref.) bizottság kezdte újra ezt a feladatot a Czeglédy hagyaték alapján. Végül is új fordítás mellett döntöttek.¹¹² A munka előrehaladása közben az egyházi nyilvánosság tájékoztatására próbafüzeteket nyomtak és az új fordítás, mely nyelvileg ugyan még mindig tartalmazott egy-két jelentéteken archaizmust, a Szt. István Társulat katolikus fordításának méltó ellenpárja lett.¹¹³ Nagy előnye, hogy a fordítás szövege mellett párhuzamosan lábjegyzetben közli a vonatkozó bibliai helyeket, illetve lábjegyzetben közli az alternatív szövegeket is. Igaz nem nevezi meg, hogy melyik kódex olvasatáról van szó.

Vakok Bibliája. Braille betűkkel készült szöveget először az első világháború előtt készítették Frommer Rudolfné részére. 1934-ben néhány Ó és Újszövetségi könyvet írtak át a vakok nyelvére. 1960-ban még tart a munka, hogy a Bibliát a vakok nyelvére pontírasos szöveggel elkészítsék. A protestánsok által megkezdett munkába a katolikusok is

¹¹¹ FARKASFALVY D., Zsoltároskönyv, Eisenstadt (Prugg Verlag) 1975. 1976; Bevezetés a szentírástudományba, Teológiai kiskönyvtár I/6, Róma 1976, Bp 1981. A római levél. Bevezetés, fordítás és magyarázat, Eisenstadt (Prugg) 1983; Testté vált szó. Evangélium szent János szerint, Első rész (1-6. fejezet), Eisenstadt (Prugg) 1986; Második rész (7-12. fejezet), uo 1987; A Jelenések könyve és az Újszövetségi Kánon, in Apokalipszis, A Föltámadás, Biblikus konferencia 1991-1992, Szeged 1993.

¹¹² A bizottság tagjai: Ósz.: Bartha Tibor, Módos László, Bakos Lajos, Karasszon Dezső, Pálffy Miklós, Tóth Kálmán, Czeglédy István és Sándor, Úsz. Varga Zsigmond J., Pákozdy László Márton, Cserhádi Sándor (ev). Bolyki János, Kocsis Elemér, Muntágh Andor, Szathmáry Sándor. ny. lektor Szabó István.

¹¹³ Biblia. Istenek Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése, Budapest 1975.

bekapcsolódtak Lékai László biboros kezdeményezésére, és közzétették a vakok számára a Szt. István társulati fordítást, mely alapvetően a Békés-Dalos szöveg volt. Csak az evangéliumok jelentek meg. (Mt; Mk; Lk; Jn). *Uerge Lajos, Jakab Miklós, Rácz Erzsébet* dolgozott rajta (Bécs-Budapest 1960).

A *Szent Jeromos Biblia társulat* Újszövetség fordítása (Bp 1996) a Vulgata-ból készült. Az Ószövetség folyamatban van.¹¹⁴

Összegzés

Visszatekintve a fordítói irodalomra, azt mondhatjuk, hogy kezdetben a Biblia magyar fordítását, egyrészt bizonyos eretnek mozgalmaknak a Biblia iránti érdeklődése segítette, részint néhány neves tudós egyéni irodalmi passziója motiválta. Ezután az erasmita érdeklődés, majd pedig a reformáció programja, végül az erre reagáló katolikus ellenreformáció motiválta a nagy fordítások megszületését.

De az egyházi oktatás fejlődése és a polgárosodás, valamint a nemzeti irodalom megszületésének idején, vagy az előrehaladott zsidó emancipációs mozgalom közvetkeztében akadtak fordítók, akik a magyar irodalmi és teológiai műveltség részének tekintették a Biblia egy-egy könyvének magyarra fordítását, vagy kommentálását is. Sajnos a magyar irodalomban még várat magára az ökumenikus fordítás megszületése. Legalábbis az a fordítás, amelyet egyformán elfogadnak katolikusok, evangélikusok, reformátusok és zsidók. Talán ha egy ilyen fordításról számolhatánk be, az lenne ennek a történetnek a legszebb fejezete. Sajnos ez a kezdeményezés még egy ideig váratni fog magára.

Ungarische Bibelübersetzungen

(György Benyik)

Dieser Beitrag soll einen Überblick über die Geschichte der ungarischen Bibelübersetzungen ohne Berücksichtigung konfessioneller Unterschiede geben. Es müssen dabei etwa 200 Übersetzungsversuche in Betracht gezogen werden. Diese verhältnismäßig große Anzahl

¹¹⁴ Jelen tanulmány megjelenésekor a Szt. Jeromos Társaság teljes fordítása kiadásra került (Bp. 1997) (a szerk.).

umfaßt nicht nur die vollständigen Übersetzungen der Heiligen Schrift, sondern auch die einzelner Bücher; darüber hinaus beabsichtigen wir in unserer Ausführung sowohl die Psalmenübersetzungs- als auch die Psalmnachdichtungsversuche heranzuziehen. In jedem Falle gilt unser Interesse auch den Beweggründen und der Zielsetzung des angesprochenen Übersetzers, und wenn möglich, versuchen wir auch seine Bildung darzustellen, unabhängig davon, ob es sich dabei um einen katholischen, evangelischen, kalvinistischen oder jüdischen Übersetzer handelt.

Überblickt man die Übersetzungsliteratur, so kann festgestellt werden, daß eine ungarische Übertragung der Bibel an Anfang einerseits durch das Interesse mancher Häretikerbewegungen für die Bibel, andererseits durch die literarisch-motivierte persönliche Gesinnung einiger gelehrter Kanoniker veranlaßt wurde. Später motivierten die erasminianische philologische Einstellung, dann die Zielsetzung der Reformation und die darauf antwortende Gegenreformation das Zustandekommen der großen Übersetzungen.

Im Laufe der Entwicklung des Religionsunterrichts und der bürgerlichen Umwandlung (wobei die Folgen des fortgeschrittenen Emanzipationsprozesses der Juden nicht außer acht gelassen werden können), also zur Zeit des Aufblühens der ungarischen Nationalliteratur in der ersten Hälfte des 19. Jh., gab es Übersetzer, die einzelnen Bibelübertragungen, und sogar die Kommentare dazu als Teil der ungarischen Literatur und der theologischen Bildung betrachten. Erst in jüngster Zeit erschienen die modernen Übersetzungen, die aber immer noch von einer Tripolarität (katholisch-protestantisch-jüdisch) gekennzeichnet sind. Eine ökumenisch angelegte Gemeinschafts-Übersetzung läßt bedauerlicherweise auf sich warten, es fehlt zumindest eine Übersetzung, die sich auf katholischer, evangelischer und jüdischer Seite gleichermaßen als akzeptabel erweist.